

DLA doktori értekezés tézisei

Ratkó Ágnes

A historikus hangolások előadóművészi szempontból
való megközelítése

Liszt Ferenc Zeneművészeti Egyetem

28. számú művészet- és művelődés-

történeti tudományok besorolású

doktori iskola

Budapest

2009

Előzmények

A historikus hangolás témakörében magyar nyelven eddig semmilyen összefoglaló jellegű munka nem jelent meg. Az angol, német és francia nyelven publikált összefoglaló, áttekintő jellegű művek inkább elméleti oldalról közelítik meg a hangolásokat, és a gyakorló zenészek számára sokszor nehezen megközelíthetőek, avagy túlságosan kivonatos jellegűek, és fontos járulékos kérdésre alig, vagy egyáltalán nem térnek ki. A praktikusabb, zenei–művészi közelítésű munkák pedig inkább részterületekkel foglalkoznak, és már feltételezik az alapok ismeretét.

A legfontosabb publikációk a téma egyik legismertebb szakértője, Mark Lindley tollából kerültek ki. Emellett megemlíteném még Martin Jira *Musikalische Temperaturen in der Klaviermusik des 17. und frühen 18. Jahrhunderts* című munkáját, amely a zene felől közelíti meg egy adott részterületen a hangolások kérdését; valamint Pierre-Yves Asselin *Musique et tempérament* című könyvét, melynek legfőbb erénye az igen szemléletes és érthető megalapozás a hangolások megértéséhez.

Módszerek

Munkám során céлом volt a historikus hangolásokat a zenei–művészi, történeti és praktikus aspektusok összekapcsolásával, a szükséges matematikai és fizikai alapok szemléletes magyarázatával egybekötve bemutatni; valamint lehetővé tenni egy a zenéből és a hallási élményekből kiinduló, illetve azzal szervesen összekapcsolódó megértést. Ennek érdekében az alapok magyarázatát szemléltető ábrákkal, gyakorlatokkal valamint a munka egészét kiegészítő hangzó példákkal láttam

el. A hangolások bemutatásánál és jellemzésénél is hangzással összekötött szemléletes és érthető magyarázatra törekedtem, kotta- és hangzó példákkal segítve az adott hangolás jellegzetességének megértését. A gyakorló billentyűs játékosok számára a hangolás menetének leírásával is kiegészítettem az elemzéseket, lehetővé téve ezzel az ismeretek gyümölcsöző alkalmazását. Emellett kitértem a különböző hangolások hasonlóságaira és különbségeire is, valamint a zene és a hangolás viszonyára, kölcsönhatásaira; továbbá fölvezettem a történeti fejlődés főbb vonalait.

Munkám a következő fejezetekre tagolódik:

I. Alapismeretek

A zenei hang és a felhangsor

Az akusztikusan tiszta zenei hangköz fogalmának tisztázása.

Hangközök, számarányok

A középkorban a hangközök mint számarányok felfedezését Pitagorasznak tulajdonították, aki a *monochordot* használta a hangközarányok és a húrhosszúságok matematikai vizsgálatához és szemléltetéséhez. Az arányszámokban való gondolkodás a középkortól egészen a 18. századig meghatározta a zeneteóriai spekulációkat.

Lebegések

A lebegés oka, a különböző hangközök közös felhangjainak előfordulásai.

A konszonancia és diszszonancia kérdése

A hangközök mint tökéletes és tökéletlen konszonanciák vagy diszszonanciák.

Az összeegyeztethetlenségek és a temperálás fogalma

A felhangsorbeli tiszta hangközöket használva problémák lépnek föl, amennyiben egy zárt tonális rendszert szeretnénk. A temperálás, mint szükséges kompromisszum.

II. A pitagoraszai hangolás

Tiszta kvintekre épülő hangolás: maximális kompromisszumot kötöttek a terceken, a kvintek előnyére. A középkor alatt ezért tekintették disszonanciának az így létrejött bő nagy tercet. Kifejezőek a dallamvonalak

III. A tiszta intonáció (*Just Intonation*)

A 15. században a megváltozott kompozíciós normák következtében a vokális zene összeolvadó, teljesen konzonáns hármashangzatokat kívánt. A tercet átértékelték konzonanciává. A tiszta hangolás esetében még a hangnemet sem kell elhagyni ahhoz, hogy problémába ütközzünk. Az ilyen szisztémák az oktávonként 12 hangból álló billentyűzet számára nehezen alkalmazhatóak.

IV. A középhangos hangolások

Billentyűs hangszerekhez is meg akarták találni az új hangolási módot, amellyel a lehetséges legtöbb tiszta tercet lehet nyerni. A tiszta tercek érdekében a kvinteken kötöttek kompromisszumot. Nincs enharmónia, színes a kromatika. A hangolás sajátosságai által létrejött úgynevezett *farkas-hangközök* kihatással voltak a kompozíciós gyakorlatra: ezeket különféle affektusok ábrázolására használták.

A szigorú nagyterc-középhangos hangolás határai, és a harmóniai játéktér bővítésének lehetőségei: osztott billentyűk; a pontos középhangos értékektől való több-kevesebb eltérés, módosítások; a bővített nagyterc-középhangos hangolások.

V. Szabálytalan temperatúrák

A legkorábbi szabálytalan hangolások.

A Tempérament Ordinaire

A francia hangolásoknál igyekeztek több-kevesebb tiszta terccel a középhangosság hangzasképét valamennyire megőrizni, s ennek kompenzálásaképp a kvintkör másik oldalán bő kvintek is előfordultak. Jellemzőek ezekre a hangolásokra, hogy a kvintkör alterált hangos oldalán két-három kvintet enyhén bővebbre temperáltak a tisztánál. Ennek következményeként az érintett tercek is fokozatosan bővülnek, s köztük finom színekülönbség jön létre, a diatonikus tercektől pedig határozottan különböznek. Vannak elviselhetetlen hangnemek. A tiszta tercek száma fokozatosan csökken.

A jól temperált hangolások

Németországban meghatározó volt az a törekvés, hogy a farkaskvintet teljesen eltüntessék és minden hangnemet játszhatóvá tegyenek. Ez nem jelenti azonban, hogy minden hangnem egyformán is szólt.

A 18. században francia és német földön is egyaránt sokan állást foglaltak az egyenletes kontra egyenlőtlen temperatúra kérdésében és a tercek változatosságával, s ennek a különböző hangnemek karakterére tett hatásával kapcsolatban is.

VI. Az egyenletes hangolás

Az egyenletes hangolás irányába már a 16. századtól tettek lépéseket. Az egyenletes hangolás fokozatos térhódításának rövid áttekintése.

Eredmények

Reményeim szerint sikerült a fentebb említett hiányt betöltve a magyar érdeklődőknek egy olyan áttekintést adni a historikus hangolásokról, amely a szükséges ismereteket zenei és hallási élményekkel kapcsolja össze, lehetővé téve ezzel az információszerzésen túlmenő gyümölcsöző alkalmazást, segítséget nyújtva a művészeknek egy megfelelő hangolás megválasztásában.

Az értekezés tárgyköréhez kapcsolódó tevékenység

A dolgozat témájához kapcsolódó publikációk:

„Werckmeister III”. *Hangszer és Zene*, I./3, (2003. dec.): 56–57.

Egyéb tevékenység:

Szóló- és kamarakonzertjeim során igyekszem a koncertműsornak legmegfelelőbb hangolást választani. Általában törekszem olyan műsor összeállítására, amely ezt lehetővé teszi: ezért túlságosan vegyes műsort nem játszom. A középhangos hangolások, a *Tempérament Ordinaire* és a jól temperált hangolások különféle fajtáit hangoltam már koncertjeimhez.

Bibliográfia (kivonat)

Források

Forkel, Johann Nicolaus. *Über Johann Sebastian Bachs Leben, Kunst und Kunstwerke. 1802.* Berlin: Henschelverlag Kunst und Gesellschaft, 1968.

Kirnberger, Johann Philipp. *Die Kunst des reinen Satzes in der Musik. Berlin, 1771.* Kassel; Basel; London; New York; Prag: Bärenreiter, 2004.

Praetorius, Michael. *Syntagma Musicum Band II De Organographia. Wolfenbüttel 1619. Faksimile-Nachdruck.* Kassel; Basel; London; New York: Bärenreiter, 1974.

Rameau, Jean-Philippe. *Complete theoretical writings. Volume II. Nouveau système de musique théorique 1726.* Róma: American Institut of Musicology, 1967.

Schlick, Arnold. *Spiegel der Orgelmacher und Organisten. Heidelberg MDXI.* Leipzig: Breitkopf & Härtel, 1869.

Werckmeister, Andreas. *Musicalische Temperatur. Quedlinburg 1691.* Utrecht: The Diapason Press, 1983.

Szekunder irodalom

Asselin, Pierre-Yves. *Musique et tempérament.* Paris: Éditions Costallat, 1985.

Billeter, Bernhard. „Die Silbermann-Stimmungen”. *Archiv für Musikwissenschaft* 27/1 (1970): 73–85.

Jira, Martin. *Musikalische Temperaturen in der Klaviermusik des 17. und frühen 18. Jahrhunderts.* Tutzing: Verlag bei Hans Schneider, 1997.

Lindley, Mark. „Fifteenth-Century Evidence for Meantone Temperament”. *Proceedings of the Royal Musical Association* 102 (1975–1976): 37–51. URL: <http://www.jstor.org/stable/766092>.

_____. „Instructions for the Clavier Diversely Tempered”. *Early Music* 5/1 (1977. jan.): 18–23.

_____. „J. S. Bach's Tunings”. *The Musical Times* 126/1714 (1985. dec.): 721–726.

_____. „Just (Pure) Intonation”. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 2. Edition. Közreadó Stanley Sadie. London, New York: Macmillan Publishers Limited, 2001. 13, 290–295.

_____. „Pythagorean intonation”. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 2. Edition. Közreadó Stanley Sadie. London, New York: Macmillan Publishers Limited, 2001. 20, 643–645.

_____. „Stimmung und Temperatur“. In Zaminer, Frieder (közreadó). *Geschichte der Musiktheorie*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1987. 109–331.

_____. „Temperaments”. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 2. Edition. Közreadó Stanley Sadie. London, New York: Macmillan Publishers Limited, 2001. 25, 248–268.

_____. „Well-tempered Clavier”. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* 2. Edition. Közreadó Stanley Sadie. London, New York: Macmillan Publishers Limited, 2001. 27, 274–277.

Otterstedt, Annette. „Vereinbarkeit englischer Gambenconsorts mit Orgelbegleitungen in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts”. In *Stimmungen im 17. und 18. Jahrhundert: Vielfalt oder Konfusion? 15. Musikinstrumentenbau-Symposium in Michaelstein am 11. und 12. November 1994*. Michaelsteiner Konferenzberichte 52. Michaelstein: Stiftung Kloster Michaelstein, 1997. 80–100.

Steblin, Rita. *A History of Key Characteristics in the Eigtheenth and Early Nineteenth Century*. Ann Arbour / Michigan: UMI Research Press, 1983.